

Omakaitse aruanded ja ajalooülevaated 1941. aasta Suvesõja ajalooallikatena

Peeter Kaasik*

Ajakirja Tuna 2020. aasta esimeses numbis ilmus kokkuvõte 1942. aasta esimesel poolel Nõukogude tagalas kogutud nõukogude aktiivi kuuluvate isikute mälestustest-tunnistustest 1941. aasta sõjasuve kohta. Alljärgnev allikatutvustus on selle mõtteline järg, sest ka Eestis alustati vahetult pärast 1941. aasta sõjasuve sündmusi kajastavate materjalide kogumist. Ajalehtedes avaldati läbi terve okupatsiooniaja hulk tekste ja põhjalikumalt võeti sõjasuvi kokku Saksa okupatsiooni ajal ilmunud koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta“.¹

Teise maailmasõja järgsel ajal arendati paguluses temaatikat edasi. Muu hulgas võeti kasutusele ka „suvesõja“ mõiste, mis selles kontekstis tähendas Eesti Vabariigile lojaalsete jõudude katset taastada iseseisvus, ja tekkis juba selgepiirilise „oma sõja“ kontseptsioon. Kui sovetlikud autorid seisis silmitsi olukorraga, kus aktiivne vastupanu 1941. aasta suvel ja sügisel oli ideoloogiliselt vastuvõetamatu ning see üritati maha vaikida, siis paguluses ilmunud mälestuste ja ajalooaraamatute autorid üritasid oma Suvesõja-kontseptsiooniga näidata Eesti Vabariigi kestvust ja seda ka 1941. aastal. Teiseks andis see võimaluse distantseeruda Saksa okupatsioonivõimust ja selle kohapealsetest lähimatest kaastöölitest.²

Saksa okupatsiooni ajal ja paguluses kirjapandust lähtutakse paljus ka tänapäeva uurimustes.³ Kuna rõhuasetus on tihti peale emotsionaalselt süsimust kannatuste rada ja igikestev rahvuslik vabadusvõitlus, siis on see ühtlasi soodus pind ka liiga kitsaks või laialivalguvaks vaatenurgaks. Nii pole ka Suvesõja mõistes päris täpselt selgust. Sõltuvalt autorist võib see tähendada kitsamalt ainult eestlaste vastupanu sovetivõimule või siis ka kogu sõjategevust

* Peeter Kaasik (1974), PhD, Eesti Sõjamuuseum - Kindral Laidoneri Muuseum, Mõisa tee 1, Viimsi, 74001 Harju maakond, teadur, peeter.kaasik@esm.ee; peeter.kaasik@mnmemosyne.ee

¹ Eesti rahva kannatuste aasta, I–II kd. Koguteos. Tallinn: Eesti Omavalitsus: Eesti Kirjastus, 1943.

² Vt. lähemalt: Koguteos Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, IV kd. ja V kd., toimetanud R. Masing jt. Stockholm: EMP, 1957.

³ Vt. nt. Herbert Lindmäe Suvesõja-sari (nt. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999 jt.); Olavi Punga. Mõtteid 1940–1941 tegutsenud metsavendadest. – Kaitse Kodu! 2001, nr. 1, lk. 28–30; nr. 2, lk. 25–27; nr. 3, lk. 26–30; nr. 4, lk. 17–19; nr. 6, lk. 19–22; 2002, nr. 1, lk. 23–26; nr. 2, lk. 31–35; nr. 3, lk. 20–23; nr. 4, lk. 19–21; nr. 6, lk. 27–29; 2003, nr. 5/6, lk. 20–23; T. Noormets. The Summer war: the 1941 armed resistance in Estonia. – The anti-Soviet resistance in the Baltic States, general editor Arvydas Anušauskas. Vilnius: Pasauliui apie mus: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2006, lk. 186–208; T. Noormets. Suvesõda: Eesti relvastatud vastupanuliikumise eeldusi, võimalusi ja tulemusi 1941. aastal. – Kaitse Kodu! 1998, nr. 6, lk. 9–11; R. Rõngelep, M. H. Clemmesen. Tartu in the 1941 Summer War. – Baltic Defence Review 2003, nr. 9, lk. 165–182; P. Kaasik, M. Raudvassar. Estonia from June to October, 1941: forest brothers and Summer War. – Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, compiled by T. Hiio ... et al. Tallinn: IKUES, 2006, lk. 495–517; M. Mandel. Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2007; H. Kais. Suvesõjas aktiveerunud partisaanide tegutsemise analüüs Omakaitse dokumentide põhjal. Bakalaureusetöö. Juhendaja dots. O. Mertelsmann. Tartu Ülikool, Ajaloo ja arheoloogia instituut, 2017; E. Sulg. Eesti ohvitseride osalus metsavendlustes aastail 1940–1941 Tartu maakonnas. Diplomitöö. Juhendajad O. Punga ja M. Ivask. Tartu: KVÜÖA, 2001; R. Talisoo. Metsavendade laagrid 1941 Suvesõjas. Lõputöö. Juhendaja O. Punga. Tartu: KVÜÖA, 2009.

Eestis 1941. aastal (sh. metsavendade ja Omakaitse tegevus) või hoopis kõike seda, mis toimus 1941. aasta suvel ja sügisel Eesti pinnal või midagi nende vahepealset.

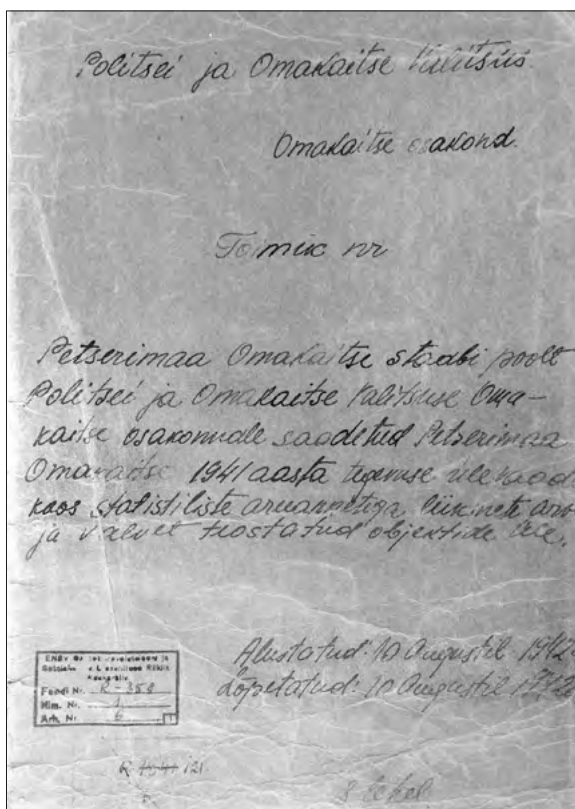
Lähtugem siinjuures allikate hindamisel ajaloolase Tiit Noormetsa esitatud definitsioonist: „1941. aastal toimus Eestis täiemahuline sõjategevus Punaarmee ja *Wehrmacht*’i vahel. Eesti vastupanuliikumine pidas koos sellega oma sõda, millel olid oma eesmärgid ja oma jõud, kuigi konkreetsetes situatsioonides võideldi ühe okupandi vastu teise peatse okupandiga. Sellest hoolimata oli metsavendade sõda teine sõda. Juba 1950. aastatel võttis Läände pääsenud eesti pagulus relvastatud vastupanuliikumise tegevuse kohta 1941. aastal tarvitusele nimetuse Suvesõda. Kuigi see ei ole otseselt võrreldav eeskujuks olnud Soome Talvesõjaga ja nimel on juures mõningane rahvuslik-propagandistlik varjund, on nimetuse Suvesõda kasutamisel ajaloolise terminina samas selge põhjuslik alus.“⁴

Niisiis, esiplaanil on Nõukogude-Saksa sõda, mille raames on eristatav eestlaste vastuhakk sovetivõimule (Suvesõda) ning samuti pole ära unustatud teatud rahvuslik-propagandistlikku alget, mis lisab asjale tublisti emotsionaalset väärtust („oma sõda“).

Jättes siinkohal välja sovetlikud arusaamad, on taasiseseisvunud Eestis Suvesõja uurimise põhiallikateks vabatahtliku abipoliitseilise organisatsiooni Eesti Omakaitse malevates koostatud 1941. aasta aruanded ja 1943. aastaks valmis saanud malevate ajalooülevaated alates Eesti okupeerimisest ja annekteerimisest 1940. aastal, Kaitseliidu laialisaatmisest, metsavendade ja Omakaitse tegevusest kuni 1942. aastani.⁵ Alljärgnevalt käsitletakse põgusalt nende tekkelugu, iseloomustatakse nende dokumentide sisulist poolt tolle aja kontekstis, samuti analüüsitakse allikakriitiliselt nende väärtust ajalooallikatenä.

Omakaitse malevate ettekanded ja ajalood

Nagu eelnevast võib järeldada, kujunes Eesti Omakaitse sõjaliste ja hilisemate abipoliitsete ülesannete kõrval ka n.-ö. mäluasutus. Juba 17. juulil 1941 saatis „Eesti vabastatud maa-alade üldjuht“ major Friedrich Kurg maakondade partisanisalkade ülematele ringkirja, milles andis teada, et Saksa sõjaväevõimude poolt on partisanisalkade olemasolu tun-

Petseriimaa Omakaitse maleva 1941. aasta aruanne. RA, ERA.R-358.1.6

⁴ T. Noormets. Vastupanuliikumine Eestis. – Metsavennad Suvesõjas 1941, koostaja T. Noormets. Ad fontes 13. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003, lk. 69.

⁵ RA, ERA.R-358. 1.4, 8, 9, 11, 12, 17, 18, 21–28, 30, [– –] Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942; RA, ERA.R-358. 1.1, 2, 3, 5, 6, 10, 13, 20, 29, [– –] Omakaitse tekkimise ja 1941. a. tegevuse ülevaade koos statistiliste aruannetega liikmete arvu ja valveobjektide kohta, 1942.

Lõuna-Eesti partisanide üldjuhi päevakäsk nr. 5, 29. juulist 1941. RA, ERA.R-358.1.7

Kuna Omakaitse malevate jooksev asjaajamine on enamasti hävinud, siis pole täpselt teada, kuidas eelnimetatud korraldusi järgiti. Kindlasti neid ei ignoreeritud. Näiteks Tartuja Petserimaa Omakaitse maleva säilinud materjalide hulgas on kaustad ajaleheväljalõigete ja ärakirjadega 1941. aasta sõjasuvest pärinevate korraldustega, koosolekute protokollidega jms.⁹ Ka Eesti Omakaitse peavalitsuse arhiivifondis säilinud materjalide hulgas on dokumendikatkeid, mis viitavad sellele, et ajaloomälu talletamine algas Omakaitse juhtkonna korraldusel hiljemalt 1941. aasta sügisel.¹⁰ Kindel tõestus, et materjali koguti süstemaatiliselt hiljemalt 1941. aasta sügisel, pärineb Virumaalt, kus Avanduse valla Omakaitse juht esitas 27. novembril 1941 ettekande, mis algab järgmiselt: „Teie sellekohase korralduse täitmiseks esitan siin juures mulle teadaolevad andmed partisaani tegevuse kohta enne Saksa sõjajõudude kohalejõudmist Avanduse vallas.“¹¹

nustust leidnud. Antud kontekstis pakub huvi ringkirja kaheksas punkt: „Nii maakondade kui ka kompanite juhatustes kohe sisse seada sõjapäevikud, kuhu sissekandeid teha iga päev. Sündmused, mis aset leidnud enne sõjapäeviku sisseadmist, registreerida vaba vormi järele koostatud ajaloolises ülevaates, mille koostamisele asuda kohe. Ajalooline ülevaade ühes vastavat tähtsust omava dokumentaalse materjaliga säilitada koos sõjapäevikuga.“⁶

29. juulil 1941 andis Kurg välja käskkirja, milles teatas, et vastavalt Saksa sõjaväevõimude korraldusele peavad partisaaniüksused oma tegevuse lõpetama. Muu hulgas kästi „ajalooline materjal saata riigi-keskarhiivi“.⁷ Kuna mõne päeva pärast andsid Saksa sõjaväevõimud korralduse moodustada abipolitseiine Eesti Omakaitse organisatsioon, siis 12. augusti 1941 ringkirjas kordas major Kurg (siis juba Eesti Omakaitse üldjuhina) üle 17. juulil antud korralduse sõjapäevikute sisseadmises ja ajalooülevaate koostamisest.⁸

⁶ RA, ERA.R-358. 1.16, Vabastatud maa-alade partisanide üldjuhi ringkiri maakondade salkade ülemale, 17.07.1941.

⁷ RA, ERA.R-358. 1.16, Vabastatud maa-alade partisanide üldjuhi käskkirja nr. 5, 29.07.1941.

⁸ RA, ERA.R-358. 1.16, Eesti Omakaitse üldjuhi ringkiri maakondade üldjuhtidele, 12.08.1941.

⁹ Vt. RA, ERA.R-358. 1.7; RA, ERA.R-358, 116.

¹⁰ RA, ERA.R-358.2.1, Saksa sõjaväevõimude, julgeolekupolitsei ja Eesti Omavalitsuse ringkirjad, käskkirjad ja kõned eestlaste värbamisest Saksa armeesse, politsei ja omakaitse üksustesse. Eesti väeüksuste nimekirjad ja paigutustabelid. 09.1941–01.1944; RA, ERA.R-358.2.2, Ülevaade Omakaitse loomisest ja tegevusest, eestlaste osavõtust Saksa armee sõjategevusest Eesti territooriumil, Omakaitse asjaajamisest ja relvadega varustamisest. Malevate revideerimise aktid, 12.1941–09.07.1943.

¹¹ RA, ERA.R-358.2.1, l. 14–14p, Avanduse valla Omakaitse juhi ettekanne Väike-Maarja Omakaitse piirkonna juhile, 27.11.1941.

Koordineeritud ja kindla vormiga sõjasuve ülevaadete koostamine algas 1942. aasta alguses.¹² See ei toimunud Omakaitse juhtkonna algatusel, vaid kokkuvõtet soovis vastavalt alluvusvahekorrale Eesti Omavalitsuse (EOV) Sisedirektorium Politsei ja Omakaitse Valitsuse (POV) vahendusel. 22. jaanuaril saatis POV-i Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide ringkirja Omakaitse malevatesse:

„Palun saata mulle, kohalejõudmisega Tallinna hiljemalt 28. jaan. s. a.; 3–4 poogna-leheküljeline ajaloo-statistiline kokkuvõte Omakaitse kohta, milles oleksid valgustatud alljärgnevad küsimused:

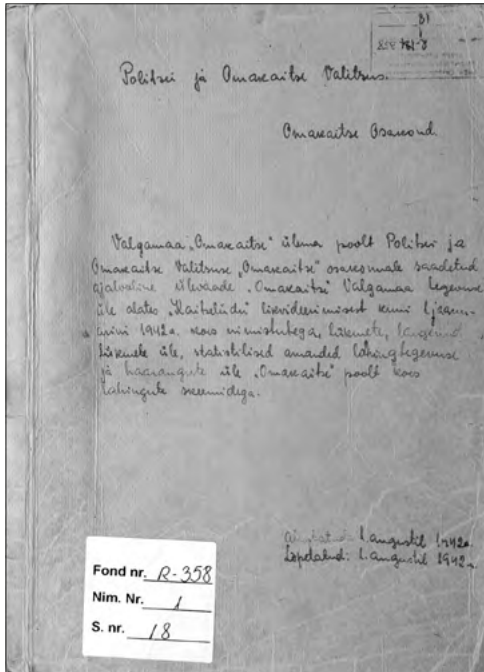
1. Kaitseliidu alal. (vastavalt Omakaitse praegusele territooriumile).
 - a) likvideerimise aeg maakondlikus ulatuses ja arvuline koosseis ümarguselt sel ajal;
 - b) arreteeritute arv, – võimalikult eraldi gruppide kaupa: malevapealik, instruktorid, malevonnapealikud ja neile vastavad, kompaniipealikud ja neile vastavad. Näidata tuleb iga grupi arv eraldi ja % igasse gruppi kuuluvate pealikute üldarvust (näiteks: malevonnapealikud arreteeritud ja väljasaadetud kokku s. o. 86% malevkonna pealikute üldarvust jne.). Kui on ligikaudseid andmeid, palun teatada, kui palju on kogusummas arreteeritud, väljasaadetud, väeosadega kaasa viidud, mobiliseeritud jne. üldse pealikuid (malevapealikust kuni jaopealikuni) ja kui palju reservväelasi ning vastavalt nende % pealikute ja malevlaste üldarvust.
2. Omakaitse alal.
 - a) Millal tekkisid esimesed Omakaitse üksused kohtadel ja millal Omakaitse sai maakondliku ulatuse;
 - b) kas Omakaitse tekkis kohtadel üldiselt spontaanselt, omaalgatuslikult või vastava korralduse kohaselt;
 - c) Omakaitse arvuline koosseis 15. juulil, 1. augustil, 15. augustil ja edasi iga kuu esimesel päeval kuni 1. jaan. 1942. Milline oli Omakaitse arvuline kõrgseis ja millal?
 - d) Omakaitse märkimisväärne lahingutegevus. Siin iseloomustada lahingutegevust ja näidata lahingutegevusest osavõtnud üksused: nimeliselt, kus tegutsesid, millal ja meeskonna arvuline kõrgseis.
 - e) Mis Omakaitse kohtadel sakslaste saabumiseks korda saatis. Omakaitse tegevuse iseloomustus kuni 1. jaanuarini 1942. (Vahiteenistus, haarangud ja muud rakendamised arvudes) ja Omakaitse tähtsus kohtadel tänapäeval.
 - f) Langenud ja haavatud Omakaitse liikmete arv, kumbki eraldi.¹³

Vaadates tähtaega, võib eeldada, et töö sõjasuve materjalide kogumisel oli juba mõnda aega kestnud. 28. jaanuariks sellise laiaulatusliku tööga mõistagi valmis ei jõutud.¹⁴ Küll hakati eelnimetatud kolonel Maide juhtnõõride alusel koostama malevate ajalookokkuvõtteid.

¹² Võimalik, et esimene üldistav kokkuvõte Omakaitse tegevusest 1941. aastal on dateerimata kirjutis „Andmeid Omakaitse, politsei ja eestlastega komplekteeritud sõjaväe ning politseiüksuste korraldamise ja tegevuse kohta 1941. a.“, milles 1941. aasta relvastatud vastupanul väga detailselt ei peatuta. Mõne sõnaga on juttu metsavendluse põhjustest ja olemusest. Eraldi märgiti ära mõned kokkupõrked. Pikemalt on juttu veel *Wehrmacht*'i koosseisus sõjasuve võitlustest osavõtnud üksustest. Vt. RA, ERA.R-358.2.2, Angaben über die Aufstellung und Tätigkeit des Selbstschutzes, der Polizei und den aus Esten aufgestellten Militär- und Polizeieinheiten.

¹³ RA, ERA.R-358.1.32, l. 1–1p, POV-i Omakaitse inspektori kolonel J. Maide ringkiri Omakaitse juhatajatele, 22.01.1942.

¹⁴ Esitati malevatest andmed hetkeseisu kohta, mille alusel koostati kokkuvõte Omakaitse organisatsioonist. Lõpparuannet ei ole õnnestunud leida, olemas on 1942. aasta veebruarist pärinev ilma allkirjata ning täpselt dateerimata POV-i juhi ettekanne „Omakaitse tekkimine, tegevus ja tähtsus“. Metsavendade tegevusel peatutakse sellel väga põgusalt, mõne lausega ja põhiosa puudutas Omakaitse organisatsiooni kujunemist. Vt. RA, ERA.R-358.2.2, l. 35–40.

Valgamaa Omakaitse ajalooülevaade, 1942.
RA, ERA.R-358.1.18

teenistusest; miiniväljade puhastamine; muud tegevused (nt. piiriäärsetel aladel ranna- ja piirikaitse, õhuvaatlus).

III. Koosseisu ja organisatsiooni kujundamine – üldine organisatsiooni areng kuni 1. jaanuarini 1942; liikmete arvuline seis; maleva juhtimine; Omakaitsest lahkunud liikmete arv.

IV. Majanduslik areng – relvade ja laskemoonaga varustamine, toidu ning kraami- ja vööri-varustusega; palgad.

Nagu näha, on põhirõhk Omakaitse organisatsiooni kujunemisel ja tegevusel. Relvastatud vastupanuvõitlus eraldiseisvana on kajastust leidnud üsna tagasihoidlikult. Küll tuleb aga silmas pidada tollast konteksti, kus metsavendluse ja Omakaitse perioodid pole väga selgelt eristatud. Seetõttu tuleks allikate mõistmiseks vaadelda ka tinglikku periodiseeringut. Lõuna-Eestis, kus Punaarmee taandus juba juuli esimesel poolel, tekkis Omakaitse organisatsioon suuresti omaalgatuslikult. Kesk-, Põhja-, Lääne-Eesti ja saarte Omakaitse kujunemine ja tegevuse algus oli seotud Saksa vägede edasitungimisega. Seega kujunes organisatsioon järk-järgult, mitte ühekorraga, ja seda isegi mitte maakonna lõikes. Kuna vastupanu on väga tihedalt seotud sakslaste edasitungiga, siis puuduvad 1941. aasta relvastatud vastupanul selged ja ühtsed ajalised ning territoriaalsed piirjooned. Nagu nimetatud, jagati relvastatud vastupanu sovetivõimule 1941. aastal kaheks perioodiks: esiteks metsavendluse periood (alates metsavendade salkade tekkimisest kuni Saksa vägede kohalejõudmiseni ja Omakaitse formeerimiseni) ning teiseks Omakaitse periood (Omakaitse kui organisatsiooni tegevus pärast piirkonna sakslaste poolt vallutamist). Niisiis, Omakaitse perioodi ei saa lugeda enam otseselt relvastatud vastupanuks sovetivõimule. Küll eristuvad Lõuna-Eesti maakonnad, kus pärast rinde seiskumist Pärnu-Võrtsjärve-Emajõe joonel juuli esimesel poolel eksisteerisid Saksa sõjaväevõimudele vaikimisi allutatud maakondlikud omakaitseorganisatsioonid, mis omakorda formaalselt allusid Saksa eelüksuste käsul Tartus moodustatud Lõuna-Eesti partisanisalkade staabile. Hilisemad katsed näidata seda staapi kui kogu vastupanu koordineerivat keskust on suuresti liialdatud. Näiteks Tartumaa Omakaitse maleva ajaloolises ülevaates on öeldud järgmist:

1942. aasta suvel tähistati Suvesõja esimest aastapäeva ja ajalehtedes ilmus ridamisi meenutusi aastatagustest sündmustest. Võimalik, et seoses sellega oli EOV-I andmete saamisega kiire ning 15. juulil 1942 andis politseidirektor Omakaitse peaosakonnale korralduse koostada täiendav ja kokkuvõtlik ülevaade Omakaitse tegevusest 1941. aastal (s. t. alates sõja puhkemisest 22. juunil). 18. juulil andis Omakaitse peaosakonna ülem kolonel Maide malevatele korralduse koostada ettekanne Omakaitse 1941. aasta tegevusest. Andmeid sooviti neljas suuremas alajaotuses:

I. Ajalooline ülevaade – metsavendluse teke ja tegevus enne sakslaste tulekut; Omakaitse organiseerimine; kontaktiloomine ja vahekorrad Saksa sõjaväega.

II. Tegevuse ülevaade – kokkuvõtte lahingu-tegevusest; partisanitegevusest osavõtmine; Saksa sõjaväele luureandmete hankimine; bolševistlike tegelaste vahistamisi ning Saksa sõjaväe ja politsei abistamisi; haarangud metsade puhastamiseks ja põgenenud sõjavangide tabamiseks; osavõtmine vahi- ja valve-

Väljalõige ajalehest
Postimees (15.7.41).
Lõuna-Eesti
partisanisalkade
üldjuhi käskkiri nr. 1,
14. juulist 1941.
RA, ERA.R-358.1.16

„Uue institutsiooni loomise järele muutus senine Tartu Omakaitse (resp. partisan-salkade) staap ühtlasi „vabastatud Eesti maa-alade üldjuhi“ staabiks. [– – –] Vastavaid päevakäske ka teistesse Lõuna-Eesti vabastatud maakondadesse (Võru, Valga, Petseri, Viljandi, Pärnu) saates ilmnis aga, et neis maakonnis uut üldjuhti mõneski suhtes ignoreeriti, teotsedes edasi maakondlike juhtide, enamikus kolonelide või kolonelleitnantide omal algatusel, kusjuures jõusse jäeti ka senine Omakaitse nimetus üksustele. Seega jäi „vabastatud Eesti maa-alade üldjuhi“ institutsioon kehtivaks peamiselt Tartu linna ja maakonna piiridesse.“¹⁵

Seda aega saab vaadelda veel tinglikult metsavendluse perioodina, kus maakondlike omakaitseorganisatsioonide funktsioonid polnud väga täpselt määratletud, kuid kindlasti ei saa seda käsitleda nõnda, nagu oleksid Saksa sõjaväevõimud näinud eestlaste üksustes eraldiseisvaid relvajõude. Küll oli tekkinud võimuvaakumis metsavendade salkadel kuni Saksa komandantuuride võrgu väljakujunemiseni võrdemisi suur voli kohaliku omakaitseorganisatsiooni kujundamisel (sh. politsei organiseerimine ja lahingüksused) ja kohaliku võimu sisseseadmisel, kuni sõjaväevõimude 29. juuli korralduseni partisanisalkade laialisaatmisest (jätkasid küll mõne päeva pärast Omakaitse nime all abipolitseiilistes ülesannetes¹⁶). „Iseseisvus“ oli siiski tinglik, tulevased okupeeritud ala haldusküsimused polnud kohalike pädevuses ja sellest andsid end sisse seadnud Saksa sõjaväevõimud ka kohe ja selgesõnaliselt teada.

Niisiis, metsavendluse ja Omakaitse perioodid on tinglikult küll eristatavad, kuid neid vaadeldakse malevate aruannetes ja ajalookokkuvõtetes ühtse tervikuna. Keeruliseks teeb pildi see, et leidis maakondi ja piirkondi, kus aktiivne relvastatud vastupanu sisuliselt puudus (ehk metsavendluse periood, mis aga ei tähenda, et end varjavaid metsavendi poleks olnud). Näiteks Petserimaa 1941. aasta aruandest võib lugeda:

„Petserimaa rahva rõhuva enamiku poliitiline meelsus ja Petserimaa metsade vähesus ei olnud soodus metsavendade tegevuse arengule. [– – –] Ainukene vald, kes formeerimisega eriti silma paistis, oli Meremäe vald. Siin algas formeerimine juba kohapeal varakult. [– – –] Need paar juhust Meremäe valla omakaitselaste ettevõtlikkuse kohta tõendavad ainult „üksikute gruppide ettevõtlikust“, kuid näitavad ka tegevust pisigruppina ja üksikult, mis omakorda selgitab organiseerimise ja relvade puudust.“¹⁷

¹⁵ Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a. 1943. – Metsavennad Suvesõjas 1941, lk. 255.

¹⁶ Omakaitse üldjuhiks määratud major Friedrich Kure 12. augusti 1941 ringkirjaga olid Omakaitse edasised ülesanded järgmised: Saksa sõjaväe abistamine maa puhastamisel metsadesse peitunud punaväelastest, kommunistidest ja nende käsilastest; tagada kohalike politsei- ja omavalitsusasutuste tegevuse alustamine (vajaduse korral vastavad ajutised ametiisikud ametisse määrata); koostöös politsei ja omavalitsustega tagada kord maa-piirkondades ja normaalse tootmistevõime taastamine; koguda kokku sõjasaak ja üle anda see sõjaväevõimudele ning eraisikute käest tulirelvad ja muu sõjaväevarustus ära korjata. Vt. RA, ERA.R-358.1.16, l. 83.

¹⁷ RA, ERA.R-358.1.6, l. 3, Petserimaa Omakaitse 1941. a. tegevuse ülevaade, koostanud Petserimaa Omakaitse juhataja major Jaan Tamm, 5.08.1941.

Nii on ettekanded mõnevõrra erinevad. Kus aktiivne vastupanu oli olemas, siis seda reeglina ka kirjeldati. Kus see oli tagasihoidlik, siis aruandes esitatud üksiknäited tunduvad olevat pigem kantud mõttest, et „midagi peab ju kirja panema“.

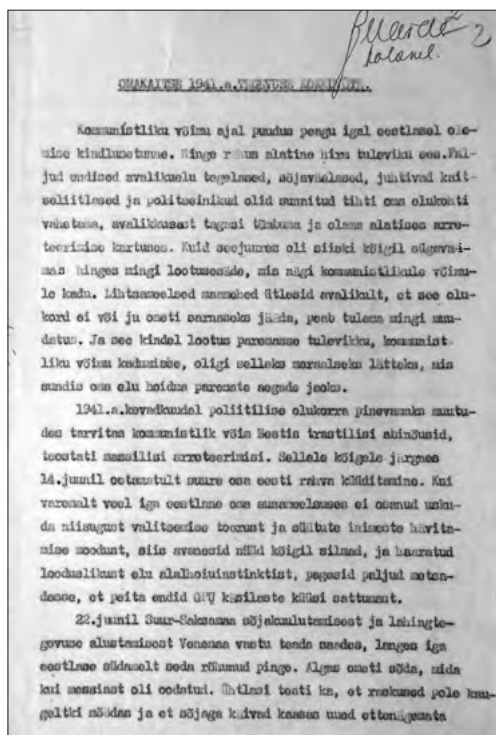
N.-ö. Omakaitse periood, kui sakslased olid juba piirkonna hõivanud, kajastus ettekanetes enamjaolt ühtemoodi. Esiteks alustati abipolitseiilise Omakaitse organiseerimist ja teiseks saadi esmased konkreetsed ülesanded Saksa sõjaväevõimudelt. Näiteks Tallinn-Nõmme Omakaitse maleva ettekandest:

„Tuli välja saata salgad ja patrullid riisumiste ärahoidmiseks, hädaohtlike elementide tabamiseks ning viimaste poolt võimalike hävitusaktide ärahoidmiseks. Hävitusaktide vastu pandi välja valve käitiste, tähtsamate hoonete ning sildade juurde. Tuli kohe saata välja ka suuremaid salku hädaohtlike elementide (bolševike käsilaste, punaväelaste, punaste militsionääride, hävituspataljoni tegelaste, NKVD meeste) bandede tabamiseks, haarangute korraldamiseks.“¹⁸

Saadud ettekannete põhjal koostas kolonel Jaan Maide 16. augusti 1942 kuupäeva kandva dokumendi „Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte“, mida võib pidada ehk parimaks üldkokkuvõtteks Suvesõja sündmustest.¹⁹ Ettekanne on liigendamata, kuid jaguneb järgmisteks eristuvateks alajaotusteks: metsavendluse põhjused; üldisem metsavendade organisatsioon,

juhid ja tegevus; Lõuna-Eesti metsavennad; Lõuna-Eesti Omakaitse kujunemine; Põhja- ja Kesk-Eesti maakondade metsavendluse ja Omakaitse kujunemine; Omakaitse kujunemine Lääne-Eesti saartel; Eesti vabatahtlikud Saksa armee koosseisus; Omakaitse abipolitseiilises tegevuses Saksa sõjaväevõimude alluvuses. Lisaks statistilisi andmeid 1941. aasta liikmete arvu, vastase ja oma kaotuste kohta jm.²⁰

Ajalooülevaated valmisid 1943. aastaks. Valmimisprotsess oli üsna sarnane. Näiteks Pärnumaal määrati tööd juhtima maleva staabiohvitser major Mihkel Martsoo ja tehniliseks korraldajaks ametnik Bernhard Parming, kes kirjutas lõpuks ajalooülevaate ka kokku. Allüksustele saadeti juhendid materjali kogumiseks valdades. Kontakti võeti sõjasündmustes osalenutega. Esimese etapi lõpuks koostati nelja tollase Pärnumaa maleva ringkonna (pataljoni) ajalood, mida hiljem täiendati ning koostati maleva ajalugu. Kokku kogunes „musta materjali“ 1300 lehekülje jagu, lisaks kaardid, skeemid, ajaleheväljalõiked, fotod jm. Võrumaal juhtis tööd leitnant Arvo Johari.²¹ Alustuseks saadeti pataljoniidesse ring-

Omakaitse tegevuse 1941. aasta aruanne, koostanud Omakaitse inspektor kolonel J. Maide. RA, ERA.R-358.1.42, 2

¹⁸ RA, ERA.R-358.1.13.1.9, Tallinna-Nõmme Omakaitse 1941. a. tegevuse ülevaade, koostanud maleva juhataja ajutine kohusetäitja kolonel J. Paul, 6.08.1941.

¹⁹ Üks kokkuvõtlik ajalooülevaade pärineb veel 1943. aastast pealkirja all „Eesti Omakaitse juulist 1941 kuni 1. jaanuarini 1943“, kuid midagi uut see ei lisa. Vt. ERA.R-358.1.34.

²⁰ RA, ERA.R-358.1.32, Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte, koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, 16.08.1942.

²¹ Vt. lähemalt: A. Johari. Märkmeid mälestuste kohta. – Eesti Päevaleht (Stockholm), 1.2.1996.

kiri, milles selgitati töö olemust. Sellele järgnes allüksustes materjali kogumine ja kokkuvõtete kirjutamine. Materjali kogunes ohtralt, Johari enda sõnul „pool kuupmeetrit“, millest tema muu töö kõrval ajalookokkuvõtte kokku seadis. Johari mälestustest selgub ka see, et üks eksemplar saadeti Eesti Omakaitse juhtkonnale ja teine jäi maleva staapi (kolmas talle endale). Samuti saab teada, mis sai vähemalt Võru malevas kogutud allikmaterjalist hiljem: „1944. aastal enne Võru langemist kogu selle kogutud materjali staabi ahjus põletasin.“²²

Enamik algmaterjalist küll hävis, kuid siiski mitte kõik.²³ Ka leidis teatud osa allikmaterjalist kasutust paljudes tollastes ajalehelugudes.

Tõsise puudujäägina tuleb nimetada asjaolu, et säilinud pole Järva-, Harju-, Lääne- ja Tallinna-Nõmme malevate ajalooülevaateid. Lünka aitavad mõnevõrra täita 1942. aasta suvel esitatud 1941. aasta malevate aruanded. Kui pidada silmas just konkreetset relvastatud vastupanu, siis Tallinna puhul pole ajalookokkuvõtte puudumine ehk suurem õnnetus. Läänemaal oli metsavendlus kehvade varjamisvõimaluste ja punaväe suure kontsentratsiooni tõttu samuti raskendatud. Samas on ettekandele lisatud kaks detailset tabelit, millest selgub, et vähemalt metsavendluse passiivsem vorm oli laialdane.²⁴ Kõige tagasihoidlikumalt kajastub 1941. aasta aruannetes Harjumaa metsavendade tegevus. Ettekanne keskendub peaaesjalikult Omakaitse organiseerimisele ja tegevusele ning metsavendadest on juttu ainult Maatra piirkonna rabades tegutsenud „Harju Maleva“ näitel.²⁵ Samal ajal oli mitmel pool Harjumaa piirialadel metsavendade tegevus vägagi aktiivne ja salkade liikmeskond arvukas.

Kui 1942. aasta suvel esitatud ettekanded järgisid üsna kindlat struktuuri, siis ajalookokkuvõtete võrdlus näitab, et eri isikute kirjutatu on väga erinev nii sisult kui ka vormilt. Täiesti selgelt eristub Omakaitse Virumaa maleva ajalookokkuvõte. Esiteks juba oma mahu poolest, mida on kokku kaheksa köidet ja 816 masinakirjalehekülge. Kui ülejäänud ajalooülevaadetes on põhirõhk metsavendade tegevusel ning üksikutele aktsioonidele ja haarangutele, siis Virumaa kokkuvõttes on analüüsitud põhjalikult ka üldist olukorda, maastikku, varustust, relvastust, toitlustamist. Paradoksina nimetatakse seda, et metsavendlus polnud sugugi kõige levinum suurteil metsastel ja soistel aladel, vaid pigem inimasustuse lähedal. Välja tuuakse ka sealsete metsavendade põhiline relv – teadmatus ja salapära:

„Peale selle oli metsavendadel Virumaal veel üks eriti tõhus relv. See oli „500 hästirelvastatud meest“ metsas. Mispärast just 500, on seletamatu, kuid see arv figureeris Sondas, Kiviõlis, Vaivaras, Mäetagusel, Maidlas ja võimalik et mujalgi Virumaal. Tudu pool pidi olema küll juba kaks viitsadat – s. o. tuhat. Sõnaga – suurem ning tõhusam metsavendluse relv oli salapärasus. [– – –] Seda salapärasust paljudes kohtades hoiti hoolega ning see andis vast ehk paremaid tulemusi, kui kõik muu. Salapärasuse hulka kuulusid ka paljudes kohtades olematud parašütistid. Metsavennad ise levitasid neid jutte ja isegi asitõendeid.“²⁶

²² T. Noormets. Suvesõja uurimisest ja allikatest. – Metsavennad Suvesõjas 1941, lk. 80–84.

²³ Vt. nt. ERA.R-1677.1.10, Hiiumaa Omakaitse tegevuse ülevaade Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. juunini 1942. a.; RA, ERA.R-1676.1.1, Ülevaated Võrumaa, Varstu ja Mõniste valdade Omakaitse organiseerimisest ja tegevusest 1941. a.; RA, ERA.R-207.1.3, Pärnu Omakaitse juhi ja politseiasutuste käskkirjad, määrused, juhtnõidid ja korraldused Omakaitse tegevuse ja ülesannete kohta, 09.07–30.12.1941; RA, ERA.R-358.1.16, Tartu Omakaitse patarei tegevus, koostanud lipnik O. Gnadenteich; RA, ERA.R-358.1.33, Ülevaade kapten Tälpaki kompanii tegevusest 1941. a. koos kompanii langenute ja haavatute nimekirjaga; RA, ERA.350.1.13, l. 1–4, O. Tamm. Korpuse üks. Lennueskadrilli põgenemine punaarmee, 1941; RA, ERA.R-358.1.10, l. 9, Saaremaa Omakaitse Ruhnurüüha tegevus saare vabastamisel 1941. a. suvel, 4.08.1942.

²⁴ RA, ERA.R-358.1.3, l. 8–14, Läänemaa metsavendade gruppide ja juhtkonna nimestik, metsavendade tegevuse algusest ametliku Omakaitse moodustamiseni; Partisanitegevuse ülevaade vaenlase tagalas, „metsavendade“ üksuste moodustamisest kuni 1. jaanuarini 1942 – üksuste kaupa, kronoloogilises järjekorras.

²⁵ RA, ERA.R-358.1.1, Harjumaa Omakaitse tekkimise ja 1941. a. tegevuse ülevaade koos statistiliste aruanetega liikmete arvu ja tegevuse kohta, 6.08.1942.

²⁶ Viru Maakonna Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a. – Metsavennad Suvesõjas 1941, lk. 340.

Eduard Suursepa koostatud Valga- ja Tartumaa ajalooülevaated erinevad teistest oma lihvitud ilukirjandusliku stiili poolest.²⁷ Eriliselt kriibib tarbetu sõnavaht ja lugulaulu stiil silma Valga maleva ajalooülevaates, kus kohati isegi ei varjata, et tegemist on kuulujuttude edasijutustamisega. Tunduvalt parem pilt on Tartumaa ajalookokkuvõttes, kuid ballasti jagub ka sellesse.

Nagu juba juhendid osutavad, sooviti informatsiooni eri teemavaldkondade kohta alates Kaitseliidu likvideerimisest ja juuniküüditamisest kuni 1941. aasta lõpu haarangute ja vahiteenistuseni. Ühtlasi annavad ajalooülevaated üsna selge pildi, miks spontaanne relvastatud vastupanu 1941. aasta sõjasuvel puhkes ja milline oli organiseeritus (või selle puudumine) ning millise relvastusega (või selle puudumisega) Suvesõjale vastu mindi. Kohati on tajutavad küll liialdused, kuid tollase meelsuse annavad ajalooülevaated üsna ehedalt edasi.

Kuigi rõhuasetus on põhiliselt relvastatud vastupanu kirjeldamisel ja Omakaitse organiseerimisel, annavad aruanded pildi ka sovetivõimu tegevusest sõjasuvel ja seda mitte ainult punase terrori või põletatud maa taktika kajastamisega. Lühemaid või pikemaid lõike on paljudest sovetivõimu aktsioonidest: raadioaparaatide ära korjamine, varade hävitamine ja evakueerimine, kaitsetööd, hobuste ja mootorsõidukite mobiliseerimine, kutsealuste ja reservistide mobiliseerimine, hävituspataljonide formeerimine ja tegevus, ehitiste, talude, sildade, tehaste jm. hävitamine, sovetivõimu aktivistide evakueerimine jms. Kõik see näitas pigem elanikkonna enamuse üldist arvamust, suhtumist sovetivõimu ning selle aktsioonidesse ja väga põhjanevaid järeldusi teha ei saa.

Teiseks kajastub aruannetes mingil määral ka sõjategevuse üldisem käik (sh. mitmeid detailseid kirjeldusi sõjapurustustest), kuid üldjoones olid Saksa vägede ja Punaarmee lahingud loo taustaks ja arusaam sõjategevuse üldisest käigust polnud koostajatele kuigi selge (selle kirjeldamine polnud juhendkirjades ka ette nähtud).

Põhjalikult on kajastamist leidnud metsavendade tegevus: elanikkonna ootused ja lootused seoses sõja puhkemisega, salkade ja laagrite teke, eluolu metsas, organisatsioon ja liikmed, relvastus, varustus, toit ning ulualune, metsavendade suuremad ja väiksemad kokkupõrked ning aktsioonid (sh. ka taktikast ja kaotustest), hävituspataljonide jm. tagalakaitsereformeringute haarangud, põletatud maa taktika elluviimise takistamine, sakslastega kontaktloomine ja viimastelt relvade ning varustuse hankimine jms.

Detailselt on kirjeldatud Omakaitse organisatsiooni kujunemist alates vallatasandist, sh. omakaitseelaste rollist kohaliku võimu sisseadmisel.

Üsna tagasihoidlikult on juttu suhetest Saksa sõjaväevõimu esindajatega, kuid siiski ilma igasuguse kahtlusevarjundita, kes kellele allus. Pikemad perspektiivid jäävad ähmaseks ja esile kerkib pigem kättemaksumotiiv ja „tsiviliseeritud rahvaste ühine võitlus bolševismi vastu“. Lisaks veel mõned ähmased soovid taastada Eesti Vabariiki, kuid seda sõnaselgelt välja ütlemata.

Allikakriitikast

Kuna Suvesõda oli partisanisõda, siis mõistagi ei jätnud metsavennad oma tegevusest maha kuigi palju dokumente. Vastaspoole kätte langemisel oleksid need kujutanud endast ohtu mitte ainult metsavendadele endale, vaid ka nende toetajatele.

Erandlik näide pärineb Virumaalt, kus Kulina-Puka metsavendade laagris („Rakvere Ümbruse Rahvakaitse Pataljon“) kehtestasid Eesti Vabariigi kaardisõjaväelased sõjaväestatud

²⁷ Eduard Suursepp oli ka varasemast üsna viljakas kirjamees. Vt. nt. Pealuu märgi all: mälestusi Kuperjanovi partisanide sõjaretkilt. Tartu: Loodus, 1935; Sõjavangis: elamusi Vene laguneval rindel, Saksa vangilaagris ja punaväes. Tartu: Noor-Eesti, 1936; Suures heitluses: mälestused. Tartu: Noor-Eesti, 1937; Valge rinne: kirjeldusi vene kodusõjast kaasaegsete ja isiklike mälestuste põhjal. Tartu: Noor-Eesti, 1938.

korra. Muu hulgas andis pealikuks asunud veltveebel (oli Punaarmee 22. territoriaalkorpuses ülendatud nooremleitnandiks) Hugo Allismaa ridamisi käskkirju laagrielu korraldamiseks. Käskkirjad ise pole küll säilinud, kuid asja olemuse võtavad kokku mõned väljavõtted Omakaitse Viru maleva ajalooülevaatest:

„Laagri koosseisu kohta on säilinud dokumentidena „R.Ü.R.K. Pataljoni Ülema“ käskkiri nr. 2, dateeritud 1. aug. 1941, mis sisaldab laagri koosseisu nimekirja ühes laagrisse vastuvõtmise ajaga – enamikul „26.07.41“. Selles käskkirjas on mehed, arvult 130, võetud vastu „Rivijaoskonda“ ja arvatud 1. kompanii koosseisu. Naised, arvult 10, oli määratud „majanduslikele töödele“. [– – –] Allkirjaks on „H. Allismaa. N.-leitnant. Aj.-patül.“ [– – –] Vastu võeti isikuid kirjutusmasinal paljundatud avalduse täitmise järgi, kus esinevad küsimused: Perekonna-, ees- ja isanimi. Sünniaeg. Elukoht. Sõjaväeline auaste. Sõjaline ettevalmistus. Kas on osa võtnud bolševistlikest organisatsioonidest, missugustest. Siis vastuvõtjate allkirjad (arvult kaks). Sooviavaldaja allkiri. Ja lõpuks kriipsuga eraldatult „Märkusi vastuvõtmise üle“. Neid sooviavaldusi on säilinud suur hulk täidetult ja vastuvõtja allkirjaga, kas A. Miller [staabiülem] või siis H. Allismaa. [– – –]

Nende nimekirjade järgi on koosseisu lõppseisund 155 lahingulisse koosseisu kuuluvat meest, kellel relvi järgnevalt: inglise vp. [vintpüssi] 4, jaapani vp. 11, vene vp. 60, saksa vp. 3, austria vp. 2, tundmata päritoluga vp. 5, jahipüsse 5, püstoleid 5, revolvreid (nagaan) 1 – kokku meeste käes 96 laskeriista. Peale selle veel üks kk. [kergekuulipilduja], mis oli Puka laagril algusest peale, ja hulk käsigranaate. [– – –]

Mis puutub sisekorda, siis selle määrab kohe esimene käskkiri 31. juulil 1941 §§ 3., 4. ja 5. Võõrad, kes laagri piirkonda ilmusid, tuli arretereida. Laagri liikme tunnuseks oli sini-mustvalge lindike rinnal ja käisel 5 cm laiune valge lint. Ja § 5 ütleb järgmist: „Käsen tarvitusele võtta pataljoni sisekorra alahoidmiseks endise EVR Sõjaväes tarvitusel olnud sise- ja distsiplinaarmäärustikke.“²⁸

Sellised dokumendid on siiski väga erandlikud. Hilisemates Omakaitse ajalookokkuvõtetes on küll viiteid, et mõned salgad (või nende üksikud liikmed) pidasid päevikut, kuid tänaseks on need suuremalt osalt kadunud.

Palju paremini on kaetud Omakaitse periood kuni metsavendade üksustele väga selge abipolitseilise funktsiooni andmiseni augusti alguses. Üldisemaid määrusi, käskkirju ja ringkirju on säilinud mitmes arhiivifondis, küll mitte kuigi palju informatsiooni selle kohta, kuidas korraldasid täideti, eriti allüksuste tasandil.

Nii kujunes põhiallikaks metsavendade tegevuse ja Omakaitse organiseerimise kohta suuline pärimus. Seda siiski mitte algsel kujul. Käsiteldavate allikate puhul tuleb veel kord rõhutada, et tegemist pole algallikatega, vaid korrastatud ja mingil määral toimetatud allikakogumiga.

Mõnevõrra erandlik on Virumaa Omakaitse ajalookokkuvõte, mis teiste omasuguste seas paistab silma üsna allikakriitilise lähenemisega. Autor mainib korduvalt, et on üritanud leida väidetule kinnitust eri allikatest, samuti lisanud algmaterjalidest arvukalt tsitaate ja neid kommenteerinud. Kohati suhtus ülevaate koostaja kriitiliselt ka metsavendade endi tegemistesse: vilets konspiratsioon, liigne uljus, tsiviilelanike oma tegevusega löögi alla seadmine, raadio teel esitatud sõjapropaganda liigne usaldamine, vastuolud võitlejate vahel mõnes üksuses (nt. oludesse mittedobiv sõjaväestatud laagrikorraldus) jm. Ka eeltoodud „Rakvere Ümbruse Rahvakaitse Pataljoni“ dokumentidesse suhtus kokkuvõtte autor kriitiliselt, eriti koosseisunimekirjade koostamisse. Autor kirjutab, et kui „mõni eksemplar neist nimekirjadest ning käskkirjadest oleks sattunud bolševike kätte, siis oleks Rakvere Ümbruskonna Rahvakaitse Pataljonist saanud Rakvere ümbruskonna suurim õnnetus, veel tulevastele põlvdelegi needmiseks“. Aga ka

²⁸ Viru Maakonna Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a., lk. 369–371.

13/1
 Oma Reintalu maleva ühimeetmine on sead.
 Reintalu andmetel olnud 10 juulil kella 23.00 paiku
 Puhke ja pöörake äri ette ja saati tänanõid
 leitsid maha teha 11 juulil kella 03.30 paiku.
 Nõuain tunnematult pöörasid paljude peagi
 halduses meest, ilma ehesi, relvata, kopsu võet,
 kes kogunesid rahva hulgas ebaosi-talvase
 kõnne ja midagi rääkis. Kutsusid teha oma
 juure ja ümbri kes ta on. Hõlmasid sain
 et on lipn. Reintalu, Hõlmasid et olea see ja si
 ning järelealt alates Tartu vabastatus on
 vabastatud. Reintalu ei olema pool sõnaga
 et tema on seni komandant olnud et tema on
 organiseeritud meeskond, staap jne. ja et tema
 adnab järelealt minule üle! Sest tegelikult
 midagi sõnast ei olema olemas. Alles
 hiljem oli ta „järelealt“ hõlmasid et ta
 tema oli ka rist. komandant!
 Lipn. Seppa Hõlmasid saadmine toimus minu poolt
 rah 11 juulil kella 12 juulil.
 10/11 juulil kella ei olema Tartu vabastat
 saadust ümbri tuld. See oli alates 11 juulil
 pataljonist.

Major Friedrich Kure omakäelised lisandused ja täiendused Omakaitse Tartumaa maleva ajalooülevaates. RA, ERA.R-358.1.16, 13p

laagri sisekord oma õhtuste loenduste, hümni laulmise ja lahingute vaheajal paraadi korraldamisega tekitas palju paksu verd ehk nagu autor kommenteeris, toimus asi „30-aastase sõja laagriülevaatus“.²⁹

Kui Virumaa Omakaitse ajalooülevaate puhul on näha kohati üsna kriitilist suhtumist algallikatesse, siis Tartumaa ajaloolise ülevaate juures on major F. Kure arvukate omakäeliste märkustega mustand, milles ta lükkas ümber või pani kahtluse alla palju löike ja lehekülgi:

Algtekst: „Sama päeva õhtul [22. juuni] toimus nõupidamine Eesti Tervishoiu Muuseumis. [– – –] Otsustati luua tihe kontakt maal, eriti Lõuna-Eestis teotsevate partisanidega. [– – –] Kaaluti mitmesuguseid relvade hankimise võimalusi. Üks tõenäolisemaid ja juba saamise lubadusega võimalusi oli tallinnlase A.L.-i kaudu. Selleks sõitis R[udolf]. Saago, kellel oli Tallinna koolinoortest koosneva organisatsiooni juht L.-iga juba kokkulepe väiksema osa relvade üleandmise aja ja koha suhtes olemas ning nende transport autoga ettevalmistatud veel samal õhtul Tallinna. Kuid mõni päev enne selle teostumist vangistati

nimetatud isik. Relvad asusid Viimsis, kuid täpsem asukoht jäigi teadmatuks.“

Major Friedrich Kure märkus: „Kust saadi relvad ja kes on vangistatud salapärane isik A. L.? Jälle üks väga fantastiline lugu! Minule ei seletanud need isikud hiljem sellest midagi, kui nendega koos töötasin. Side partisani salkadega Jõgeva, Põltsamaa jne. loodi hulga hiljem ja kahjuks minu korralduseta Tartu tulles ei olnud lipn. Reintalu! [esimene Tartu partisanide üldjuht lipnik Olev Reintalu] ega teistel neist aimugi. Nagu üldse selles kirjutises on palju hilisema aja tegemistest toodud varasemasse aega, et seda oma arvele panna.“³⁰

Mis on väljamõeldis, pole tagantjärele enam võimalik kindlaks teha. Vähemalt relvade hankimise aktsioon lõppversioonis kajastamist ei leidnud. Küll on aga Tartumaa kokkuvõtte juures säilinud dokument, mis viitab sellele, et koostatud ajalooülevaates esinevaid faktivigu parandati jooksvalt 1944. aastani.³¹

Head võrdlusmaterjali pakuvad veel umbes samal ajal Nõukogude tagalas kogutud hävituspataljonlaste mälestused-tunnistused. Mõned juhuslikud võrdlused.

²⁹ Vt. lähemalt: T. Noormets. „Asutada kangemad metsameeste salgad, et siis ühiselt midagi tõhusat ette võtta...“. Rakvere ümbruse rahvakaitse pataljon juulis-augustis 1941. – Tuna 1999, nr. 1, lk. 8–23.

³⁰ RA, ERA.R-358.1.16, Tartu vabastamisest 10. juulil 1941. a. ja selle ettevalmistamisest (koos Tartu partisanide tollase juhi major Friedrich Kurg'i märkustega).

³¹ Vt. ERA.R-358.1.16, Ajaloolise ülevaate „Tartumaa Omakaitse tegevus“ täiendavad kirjeldused, lisad ja skeemid. Koostanud leitnant Eduard Suursepp, 12.12.1943.

Rongi kraavi laskmine Palupera lähedal Omakaitse 1941. aasta tegevuse kokkuvõte: „Enne Saksa sõjaväe Eestisse jõudmist olid eriti Lõuna-Eestis omakaitse grupid agarad kommunistlikelt täitevkomiteedelt võimu üle võtma. Ka püüti takistada hävituspataljonide jõukude poolt kavatsetavat hävitusööd. Näitena võiks siin mainida 5. juulil Palupera jaamas Valgast tuleva hävituspataljonlaste rongi rööbastelt välja laskmist, kusjuures purunes 2 vedurit ja 13 vagunit. Sellega ühenduses sai umbes 100 hävituspataljoni meest surma ja haavata. Eesmärk saavutati. Tekkinud hävitusest ja segadusest tingituna jäi ümbruskonnas hävituspataljoni meestel ülesandeks olnud hävitamine ja rüüstamine teostamata.“³²

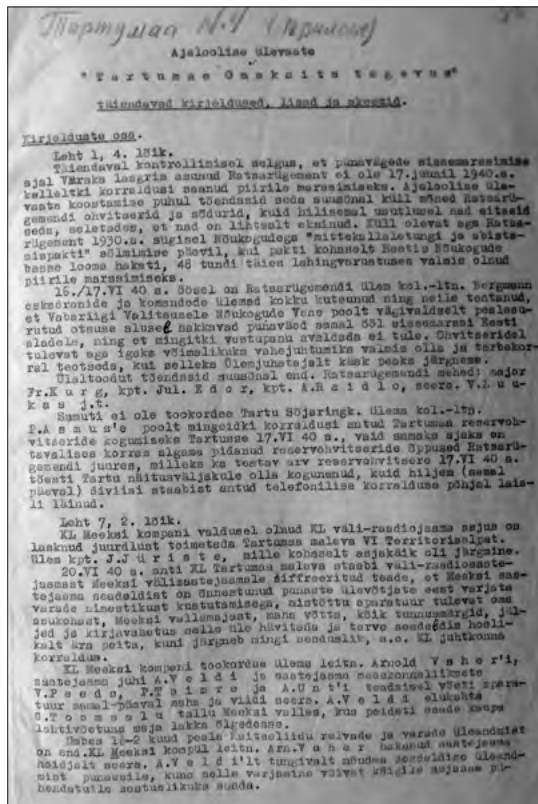
Jaan Varese (Konguta rajooni miilitsavolinik) tunnistus: „6. juuli hommikul käisime raudteejaamas vastu võtmas haavatuid. Nimelt olid bandiidid Palupera juures kraavi lasknud Lätist evakueerivate rongi. Oli palju haavatuid, kes kõik paigutati Tartu haiglasse.“³³

Hans Leiburi (Rõngu algkooli juhataja) tunnistus: „5. juulil oli Palupera jaamas suur raudteõnnetus, kus jaamatöölised ja ametnikud olid metsa jooksnud. Ei läinud korda selgeks teha, kas see oli kuritegeline või mitte. Sõjaväeeselon, mis tuli Riia poolt, sai kõvasti kannatada. Läti sõjapõgenikest toodi paljud põletishaavadega Maarjamõisa kliinikusse.“³⁴

Tammiste sovhoosi sea- ja vasikakarja tapmine

Tartumaa Omakaitse ajalooülevaade: „Punased otsisid mõisahooned läbi, kuid et „bandiite“ mõisas ees ei leitud, surmati tapakires nuumsiga, 1 sugupull ja 5 vasikat täakide ja kuulipildujatega. Sama saatuse osaliseks oleks ka mõisa tõukari langenud, kuid eelmise tulevahetuse järele olid sovhoosijuhataja Praks ja ta metsavennad väärtusliku karja metsa peitu ajanud. Sooritanud seakarja kallal „kättemaksu“, sõitsid hävituspataljonlased Elva tagasi, kus linnavalitsuse hoones kuni järgmise päeva hommikuni metsikult prassiti.“³⁵

Elmar Millerti (EKP Tartumaa komitee instruktor) tunnistus: „Sovhoosi enese leidsime tühjana eest. Kari, hobused olid ära aetud. Mehed olid lahkunud. [– – –] Laudas olid ainult põr-

Tartumaa Omakaitse maleva ajaloo täiendamise- ja parandamise versioon, 1944.

³² Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte, koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, l. 12.

³³ RA, ERAF.32.1.9, Jaan Varese tunnistus, koostanud Feliks Roose 249. eesti laskurdiviisi 12. juulil 1942.

³⁴ RA, ERAF.32.1.8, Hans Leiburi tunnistus, koostanud A. Alle 7. eesti laskurdiviisi 19. mail 1942.

³⁵ Tartumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade, lk. 213, 214.

sad ja vasikad (kokku umbes 100 pead). Sovhoosi direktori korter oli kraamist tühi. – Mõned meie hulgast tahtsid sovhoosi põlema pista. Võtsime siiski telefoniühenduse sms. [Eduard] Avald’iga [EKP Tartumaa komitee I sekretär], tema keelas põlemasüütamise ära, käskis aga hävitada sovhoosi loomad ja teha nende liha tarvitamiskõlbmatuks. Nii toimisimegi: noore karja lasksime revolvrimest maha ja valasime petrooleumiga üle. Samuti surmasime kohalejäänud tõupulli.“³⁶

Palmse vallamaja ründamine öö vastu 14. juulil 1941

Virumaa Omakaitse ajalooülevaade: „Rünnak vallamajale algas sellega, et lasti maha laenguga jahipüssist üks kohapealne bolševik, kes juhtus momendil olema õues. [---] Laskmise ajal tõttasid bolševikele appi piirivalvurid, mistõttu metsavennad olid sunnitud taanduma. [---] metsavendadel kaotusi 3 [kõik kolm saadi kätte haarangu käigus] ühe bolševiku kohta, sest teised vallamaja kaitsjad ja ka venelased pääsesid kõik eluga. [---] Täiesti tulemusteta see rünnak aga siiski ei jäänud ja pealegi veel täitsa omapärasel kombel. Vallamaja põles kogu oma asjaajamisega ikkagi maha. Nimelt süütasid selle põlema vallamaja kaitsesihed venelaste kohalejõudmisel ja tegid seda kaalutlusel, et pääseda vallamaja edaspidisest ohtlikust valvest.“³⁷

Alfred Volke (Vohnja valla miilitsavolinik) tunnistus: „Selle asemel valisid aga bandiidid nüüd hoopis uue võitlusviisi: nad hakkasid maha põletama täitevkomitee hooneid. Esimesena süüdati Palmse vallamaja. Seal ründasid nad relvadega ka kohapealset aktiivi. Mehed said siiski põgenema. Hoone valati petrooliumiga üle ja pandi põlema. Keegi kohapealne elanik teatas loost Loksa rajooni piirivalvekordonisse, kust saadeti kohale punaväeosa. Korraldati haarang, mis tõi bandiitidele suuri kaotusi: surmasaanuid ja vangistatud oli üle 50 inimese. Vangid lasti maha.“³⁸

Niisiis, faktid leiavad üksteisest sõltumatult kinnitust, kuid üksikasjad on mõnevõrra erinevad. Kui Omakaitse aruandes oli Paluperas tegemist rõhutatult „hävitusrongiga“, siis vastaspoole teate kohaselt oli tegemist hoopis Läti evakueeritavate rongiga (see ei välista küll seda, et rongis poleks võinud olla Läti hävituspataljonlasi). Kui Tammiste sovhoosis karja hukkamine oli ühelt poolt verejanust ja pettumusest kantud tegu, siis teiselt poolt üks „põletatud maa taktika“ elluviimise stiilinäide. Ka Palmse vallamaja ründamise, piirivalvurite sekkumise, haarangu, vangide mahalaskmise faktid leiavad kinnitust, kuid mõned üksikasjad on erinevad. Näiteks metsavendade versiooni kohaselt olevat vallamaja süüdanud hoopis seda valvanud kommunistid. Ka on langenute arvus suur lahknevus.

Sarnaseid näited võib esitada sadu. Kohati on pilt sedavõrd erinev, et tekib kahtlus, kas tegemist on ikka ühe ja sama sündmusega. Väga paljude üksikjuhtumite puhul teise poole vaste puudub. Eriti ettevaatlikult tuleb suhtuda arvudesse ja seda mõlema poole esitatuna. Ka eespool esitatud Palmse näite puhul on haarangul tapetud metsavendade ja vangide arv „üle 50“ tunnistaja enda või kellegi teise fantaasia vili. Sama kehtib ka Omakaitse kirjutistes esinevate arvude kohta, näiteks eelkirjeldatud nn. hävitusrongil on hukkunute ja haavatute arv laest võetud.

Kohati tundub, et üsna tagasihoidlikust kokkupõrkest on tehtud täiemõõtmeline lahing, kus kaotuste suhet on hinnatud „silma järgi“ ehk vähemalt vastaspoole suhtes on tegu kohati ilmselge väljamõeldisega.

Näiteks üsna laialt levinud arvud: metsavendi oli kokku ca 12 000 ja kaotusi 561.³⁹ End ühel või teisel viisil varjanud isikuid oli ehk rohkemgi, kuid metsavendade arvu 12 000 pole

³⁶ RA, ERAF.32.1.8, Elmar Millerti tunnistus, koostanud H. Kruus 249. eesti laskurdiviisis 8. ja 10. juulil 1942.

³⁷ Viru Maakonna Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade, lk. 450–451.

³⁸ RA, ERAF.32.1.11, Alfred Volke tunnistus, koostanud A. Jakobson 7. eesti laskurdiviisis 20. veebruaril 1942.

³⁹ T. Noormets. Vastupanuliikumine Eestis, lk. 51.

tagantjärele kuidagi võimalik kinnitada ega ümber lükata. Kuna puudus väga selge piir metsavendluse ja Omakaitse perioodi vahel, leidub statistikas ilmselt ka neid, kellel polnud metsavendadega pistmist, küll aga formeeritud Omakaitsega. Ka nii täpne langenute arv ei ole usaldusväärne, pidades silmas, kui keeruline oli seda kindlaks teha. Selle kohta on ka teisi arve. Näiteks eespool nimetatud kolonel Maide aruandes on kirjas 111 langenut, 1 haavadesse surnu, 58 haavatut ja 40 teadmata kadunut, „kelledest hiljem paljud leiti metsikult mõrvatuna“.⁴⁰ Kes olid siis need üle jäänud ca 400 inimest?

Kohati mõõdutundetu liialdamine tegi hiljem keeruliseks kokkuvõtte koostamise. Näiteks kolonel Maide üldkokkuvõttes esinevad Omakaitse 1941. aasta tegevuse kohta ühese täpsusega usumatud arvud:

„Haarangute korraldamine oli väga vajalik, kuna metsades oli palju punaväelasi, kes terroriseerisid kohalikke elanikke. Haarangul tabati 14 parasütisti, 5632 partisani ja 20 989 punaar-meelast, seega kokku 26 635 punaarmee huvides tegutsejat. Haarangutel vastuhakkamisel sai surma 2657 ja haavata 54 punaarmeelast, hävituspataljoni meest või miilitsat. Omakaitse kaotused olid: 84 langenut, 3 haavadesse surnut ja 102 haavatut.“⁴¹

Esiteks ei vahistanud omakaitseelased kindlasti nii palju punaarmeelasi – nimetatud arv moodustaks ligi poole Eesti pinnal üldse vangid langenud punaarmeelastest. Omakaitseelased olid enamasti haarangute osalised või sõjavangide konvoeerijad. Mõnevõrra tõele lähemal on ehk 5646 partisani ja parasütisti. Ei olnud aga nemadki ei partisanid, diversandid ega luurajad, vaid Eestisse maha jäänud Nõukogude aktiiv, hävituspataljonlased ja kommunistimeelsuses kahtlustatud isikud. Juurde võib lisada ka juudid, kuigi sellel temaatikal Omakaitse kokkuvõttes üksikasjalikult ei peatu. Eeltoodud kategooriatesse kuuluvate isikute püüdmine oligi 1941. aasta suvel-sügisel sakslaste hõivatud aladel Saksa sõjaväevõimude korraldusel peamiselt Omakaitse ülesanne. Nii võib vähemalt arvu suurusjärg olla õige.

Teiseks, kaotuste suhe 83 : 2657 (haavatute suhe aga 102 : 54) haarangutel on kas täielik fantaasia või oli sõna otseses mõttes tegu tapatalgutega. Kuna pole selge, mida nende arvudega silmas peetakse, on mõistlik need üldse tähelepanuta jätta, või hinnata neid vastavalt kontekstile. Kui vastaspoolele ei omistatud mingeid inimlikke omadusi, siis metsavendade enda tegevuse kohta on nii ajalookokkuvõttes kui ka aruanded üsna kriitikavabad. Ilmselt polnud iga üksiku kommunisti mahalaskmine sõltumata asjaoludest üldse märkimist vääri ja karistus oli aruannete koostajate meelest igal juhul õiglane (hävituspataljonlane, küüditaja, kodumaareetur jne.). Nii võib selle arvu (2657) suurusjärg olla isegi õige. Tõsi, kohati üsna massiline omakohus kommunistide ja nende väidetavate kaasosaliste suhtes Omakaitse aruannetes otseselt kajastamist ei leia.⁴² Siin peegeldub üks „õiglaste sõdade“ kajastamise igipõline häda: kui samalaadse teo sooritab vastaspool (või kaotaja), siis on see aegumatu sõjakuritegu; kui selle sooritavad omad, siis „sõjaline hädavajadus“ või „õigustatud kättemaks“.

Vastase (või keda selleks peeti) suhtes ei näidatud ka kirjasonas üles mingit „halastust“ ja bolševikele võis omistada mis tahes isikuomadusi, antud juhul peamiselt verejanu ja nürimeelsust. Näiteks lõi Virumaa ajalooülevaatest:

„Üldiselt siiski on aga aimu, et hävituspataljoni värbamisel võeti vastu ikka vaid vettinud ning

⁴⁰ Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte, koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, l. 4.

⁴¹ Samas, l. 16.

⁴² Alles hilisemates mälestustes kohtab omakohtu küsimuses teatud kriitilist suhtumist. Näiteks tollane Tallinna Omakaitse juht kolonelleitnant Alfred Luts nendib: „Neil esimestel segastel päevadel õiendasid ka vihamehed omavahelisi tülisid nii kallaletungidega kui ka kaebamistega üksteise peale. Suur osa kaebustest olid valed ja paljud inimesed kannatasid süütult.“ Vt. A. Luts. Heitluste keerises. [I–II] Tallinn: Olion, 2004, lk. 272. Sisedirektor Oskar Angelus aga väidab: „Väljaspool linnu oli rinde läheduses omakohus maad võtnud. Sõjariistus omakaitsemehed lasksid inimesi omavoliliselt maha, kes nende arvates olid bolševike agendid, sabarakud või pooldajad. Kättemaks ja isiklike arvete õiendamine löid õitsele.“ Vt. O. Angelus. Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Tallinn: Olion, 1995, lk. 63.

veendunud bolševikud ning mõned neist vaid lihtsalt määrati koosseisu. Kuivõrd seesugused komplitseeritud koosseisud olid pätistunud elemendist, sedavõrd olid nad jubedad ka oma metsikustelt. Armuta ja halastamatud vaenlased olid nad aga igal juhul, kui oli tegu metsavennaga või nende keeli „bandiidiga“.⁴³

Punaarmee kujutamine oli kohati mitte ainult halvustav, vaid isegi karikatuurne, millest annab tunnistust näiteks Valgamaa maleva ajalooülevaade:

„Esimesil sõjapäevil hakkasid Valka saabuma pikad ešelonid Venest mobiliseeritud mehi, kes eranditult olid kaltsudes ning kandsid jalas kalossiräbalaid või viiske, osa neist lippasid ringi isegi paljajalu. Kõik koolimajad ja suuremad hooned linnas olid peagi paljasjalgseid täis. Rahvasuu ristas need pätitüübid otsekohe „Kaasani üliõpilasiks“.“⁴⁴

Pärnumaa maleva ajalooülevaatest võib aga lugeda:

„Koos eestlastest bolševikega kihutasid linnast välja ka punaväe komandörid ja politrukid, jättes peaaegu tühjade sõjaväe hoonete ja kraamiladude ette „Stalini suure asja“ eest valvele seltsimehed-lihtreamehed, kes muidugi ka hiljem sakslaste saabudes oma juhmi vastuhakkamise puhul said Lääne-Euroopa terrassõdurite kuulidest kiiresti maha niidetud.“⁴⁵

Kuigi siinkohal mainiti „Lääne-Euroopa terrassõdureid“, on siiski huvipakkuv sakslaste üldiselt väga kahvatu roll nendes dokumentides. Sakslased (vähemalt sõjaväelased) olid küll ilmselgelt positiivsed tegelased, kes „aitasid eestlastel bolševismi ikkest vabaneda“, kuid tõelist ülistuslaulu sama hästi kui ei kohtagi.⁴⁶ Ühelt poolt pärinevad nimetatud dokumendid 1942. aasta teisest poolest ja 1943. aastast, kui esimene eufooria „Wehrmacht-vabastaja“ suhtes oli ammu lahtunud. Teiselt poolt oli sakslaste mainimine „vabastajana“ kohustuslik lisand. Ja üldjoontes lahendati see, enam-vähem selles stiilis, nagu kolonel Jaan Maide oma aruandes 16. augustist 1942 kirjutab:

„22. juunil Suur-Saksamaa sõjakuulutamisest ja lahingutegevuse alustamisest Venemaa vastu teada saades, langes iga eestlase südamele seda rõhunud pinge. Algas ometi sõda, mida kui messiasist oli oodatud. Ühtlasi teati ka, et raskused pole kaugeltki möödas ja et sõjaga käivad kaasas uued ettenägemata raskused. Kuid see enam ei hirmutanud. Elati vaid ootusele, millal jõuab Saksa sõjavägi Eestit kommunistidest vabastama.“⁴⁷

Kuidas sakslased ise tagasihoidlikult sellega leppisid, et nende võiduloorberitest hammustasid omakaitsemehed ebaproportsionaalselt suure tüki, selleks tuleb hinnata käesolevate aruannete ja kokkuvõtete koostamise konteksti.

Omakaitse ettekannete ja ajalooülevaadete kontekst

Nagu öeldud, alustati juba 1941. aasta suvel-sügisel Omakaitse malevates Suvesõja materjalide kogumist. Dokumentide nappuse tõttu ei saa öelda, mis oli selle lõppeesmärk. Alates 1942. aasta jaanuarist on tuvastatav juba selge eesmärk – koostada Omakaitse malevate ajalooülevaated alates 1940. aasta juunist, s. t. Kaitseliidu likvideerimisest kuni Eesti Omakaitse väljakujunemiseni,

⁴³ Viru Maakonna Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade, l. 341.

⁴⁴ Valgamaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942, 30.01.1943. – Metsavennad Suvesõjas 1941, lk. 107.

⁴⁵ Pärnumaa Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a., 6.08.1942. – Metsavennad Suvesõjas 1941, lk. 91.

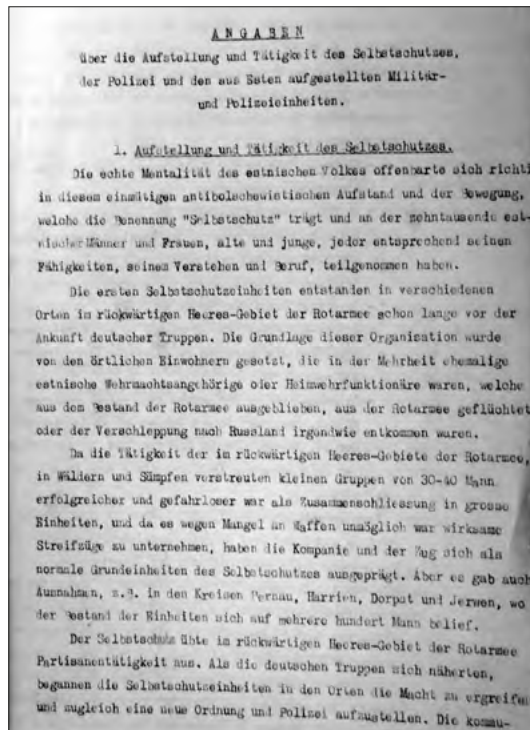
⁴⁶ Kohati esines isegi teatud kriitikat sakslaste aadressil, eriti mis puudutas juuli lõpul antud korraldusi partisaanisalkade laialisaatmisest ja relvade äraandmisest. Näiteks 1943. aasta aruandest, mis oli ilmselt ka viimane piir, kuhu kriitikaga mindi (võis minna?): „Saksa sõjaväe komandandid korraldasid Omakaitset oma töökspidamiste ja vajaduste järgi, millest tingitud ka mõnes maakonnas omakaitse liikmete arvu piiramine või omakaitse likvideerimine. Samuti ka suurema osa liikumisvahendite ja automaatrelvade ning kahurite ülevõtmine.“ Vt. RA, ERA.R-358.1.34, l. 4, Eesti Omakaitse juulist 1941 kuni 1. jaanuarini 1943.

⁴⁷ Omakaitse 1941. a. tegevuse kokkuvõte, koostanud Politsei ja Omakaitse Valitsuse Omakaitse inspektor kolonel Jaan Maide, l. 2–3.

seisuga 1. jaanuar 1942. Ja käsk tuli vastavalt käsuliinile Sisedirektooriumist POV-i kaudu. Selle taustal on huvipakkuv, et veel 1942. aasta juulis nõudis politseidirektor Omakaitse tegevuse 1941. aasta aruannet. Milleks nõuda täiendavaid aruandeid, kui oli teada, et töö Omakaitse ajalooülevaadetega on nagunii käimas. Sakslastele neid ette näidata polnud otseselt hädavajalik. Järelikult oli neid vaja EOV juures asuvatel propagandaasutustel, täpsemalt rahvakasvatuse osakonnal (1942. aastast talituses), mis 1942. aasta detsembris muudeti rahvakasvatuse peavalitsuseks. Sõltumata nimest allusid kõik otse EOV juhile Hjalmar Mäele (esimesed kaks Mäele kui haridusdirektorile, peavalitsus Mäele kui EOV juhile). Propaganda ja ajakirjandusala korraldamise volitas Mäe suuresti oma isiklikule abile Juhan Libele. Siinkohal olulisem rahvakasvatustalituse struktuurriksus oli Libe organiseeritud ja juhitud rahvusteaduste ja kirjastuste osakond.

Ühe propagandaaparaadi allasutusena alustas tööd Aktuaalse Ajaloo Arhiiv. Eeskujuks seati 1940. aastal likvideeritud Vabadussõja Ajaloo Komitee, mis pidi ühtlasi viitama järjepidevusele. 1942. aasta veebruaris teatasid Eesti ajalehed, et nimetatud arhiiv koondab materjali „Õuduste aasta“ nimelise albumi koostamiseks ja kutusid üles saatma ajalehetele materjali, mälestusi ja kaastöid. Materjali ja mälestusi koguti paralleelselt juhtivametnikelt, sõjaväelastelt, omavalitsustegelastelt ja kooliõpetajatelt.

Oma tegevuses allus EOV propagandaaparaat paralleelselt ka Saksa propaganda- ja politseiasutuste suunamisele ja järelevalvele. Saksa propaganda lähtus idaaladel kahest kriteeriumist: pikaajalised (jäigad) ja taktikalised (paindlikud) vajadused. „Euroopa, kultuur, vabastamine ja ülesehitamine“ ilma natsionaalsotsialistlike eesmärkide ülemäärase rõhutamiseta leidis eestlaste seas igal juhul positiivset vastukaja, seda eriti sovetliku 1940/41. aastaga võrreldes. Iseseisvuse unistust toetasid sümbolika ja mitmete iseseisvusaegsete institutsioonide taastamine. Ka Eesti Vabariigi aja ja Eesti riigimeeste positiivne kujutamine polnud keelatud. Sellistel sümbolsetel žestidel oli siiski oma kindel mõte: need pidid tagama Saksa vägedele rahuliku tagalapiirkonna, motiveerima töölisi ja talupoegi Saksamaa võidu hüvanguks pingutama ja andma vabatahtlikke, mida Saksa sõjamasin nõudis järjest rohkem. 1942. aastal meeolud siiski langesid. Üheks põhjuseks olid halvenenud majandusolud, kuid selgeks sai ka see, et Eesti Vabariigi taastamine on väga ähmane unistus, samuti tundus juba, et sakslaste võit selles sõjas polegi kindel. Üldiselt välditi propagandas viiteid võimalikule autonoomiale, rääkimata iseseisvusest, küll aga pakuti lahkelt võimalust võidelda „parema tuleviku“ nimel bolševismiga. Kuna midagi konkreetset oli pikas perspektiivis raske lubada, sai propaganda põhisisuks vabadusvõitluse motiiv ja vastase demoniseerimine. Moraali pidi tõstma ühelt poolt 1941. aasta Suvesõja metsavendade võitluse meenutamine ja teiselt poolt Vabadussõjas võidelnute mälestamine ning kõike seda rõhuasetusega, et käimasolev sõda on järjepidevuse alusel „oma sõda“ ehk „teine Vabadussõda“. Seoses sellega tuli kättemaksumotiivi kõrval avaldada ka tänu Saksa

Esimene teadaolev Eesti Omakaitse 1941. aasta aruanne, dateerimata (arvatavasti 1942. aasta veebruarist).

RA, ERA.R-358.2.2, 1

relvajõududele bolševismist vabastamise eest. Rõhutada tuli bolševike toime pandud vägival-laakte eestlaste vastu ja kuritegude tõttu kannatanute ja võitluses hukkunute mälestamist. Mida aeg edasi, seda rohkem hakati rõhutama ka mälestuse jäädvustamist kohtadel.⁴⁸

Nüüd võib küsida: mis on sellel kõigel pistmist Omakaitse aruannete ja ajalooülevaadete-ga? Ka need olid osa propagandaaktsioonist. Nende aruande vormis kirjatükkide koos-tajatel ei pruukinud olla aimugi, miks seda tehti – oli lihtsalt selline käsk. Pole teada, et Omakaitse kokkuvõtteid oleks keegi kavatsenud sellisel kujul publitseerida. Küll oli samal ajal koostamisel koguteos „Eesti rahva kannatuste aasta“ ja töö oli venima jäänud. Algselt puhtpropagandistlikust plaanist koorus välja trükis, mida võiks tinglikult isegi poolteadusli-kuks nimetada. Silma torkab eestlaste-keskus, mainitud juhul kirjeldused metsavendadest ja hävituspataljoniidest, mis võib omakorda tekitada väärarusaama, nagu oleksid peaaesjalikult nemad Eesti pinnal sõdinudki. Kohati on äratuntav Omakaitse kogutud materjalides esitatu. Üle on võetud kirjeldused maakondade kaupa, millel otsese sõjategevusega polnud suurt midagi pistmist. Lisatud oli punase terrori ja põletatud maa taktika tulemused. Teost läbib kaks joont: esiteks kannatusnarratiiv ja teiseks kangelaslikkus. Üks pidi näitama bolševike inimvaenulikkust ja teine üldrahvalikku võitlust selle vastu. Kuna see polnud otseselt vale, on lugu usutatav ja seda ka tänapäeval. Et sakslased jäid teadlikult kõrvaltegelasteks, siis ei peaks ehk diskuteerima niivõrd selle üle, milliseid liialdusi ja vigu koguteoses esineb, kuivõrd selle üle, mida selles ei ole ja miks.⁴⁹

Kokkuvõtteks: Omakaitse aruanded ja ajalookokkuvõtted Suvesõja ajalooallikana

Allikate ajaloolise väärtuse hindamisel alustagem Suvesõja allikaid põhjalikumalt uurinud ajaloolase Tiit Noormetsa seisukohaga:

„Üldise hinnangu andmisel Omakaitse ajalootööle tuleb tähelepanu pöörata asjaolule, et sõjategevus on üks väga eriline inimtegevuse vorm ja vahetult võitluses osalevatel inimestel on pea võimatu toimuvat üldisemal tasandil näha ja mõista. [– –] Omakaitse malevate aja-lood ei olegi selliseid „udupilte“ moodustavad üksikmälestuste kogumikud, vaid kontrollitud ja süstematiseeritud faktoloogia põhjal kirjutatud ajaloolised ülevaated. [– –] Omakaitse kogutud ja süstematiseeritud ajaloomaterjalid ei ole sealjuures mitte ainult traditsioonilises mõttes allikad, vaid relvastatud vastupanuliikumise ja Omakaitse tegevuse valdkonnas ka juba nende ajalugu maakondlikul tasandil ja seega iseseisva väärtusega.“⁵⁰

Õelduga võib üldjoontes nõustuda. Tegemist on süstematiseeritud allikakogumikuga, mis kergendab märkimisväärselt teema uurimist nii Eesti kui ka maakondade ja valdade tasandil. Kui kontrollitud need andmed on, võib vaielda, sest algmaterjale pole enamasti säilinud, kuid olemasolevate katkete põhjal võib järeldada, et töö selles liinis käis edasi ja parandati ning täpsustati nii mõnegi maleva kokkuvõtteid.

Sõltumata eesmärgist jäävad Omakaitse kokkuvõtted igale 1941. aasta metsavendluse ja Omakaitse organisatsiooni tekke uurijale esmaseks allikaks sel lihtsal põhjusel, et autentseid dokumente sellest ajast on väga napilt. Ja seda mitte ainult metsavendade tegevusest, vaid ka Omakaitse organisatsiooni algaegadest, sest enamik Omakaitse dokumentidest on samuti hävinud. On küll kasutada üldisemaid juhendkirju, kuid malevate ja nende allüksuste doku-mentatsioon on säilinud väga lünklikult ning maakondade ja valdade kohta on Omakaitse kokkuvõtted kohati ainukesed allikad.

⁴⁸ Vt. lähemalt: K. Nurmis. Das Fein Geschliffene Glas: Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Ees-tis 1941–44. Magistritöö. Juhendaja dr. O. Mertelsmann. Tartu Ülikool, Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2011.

⁴⁹ Vt. lähemalt: K. Nurmis. Eesti rahva kannatuste aasta ja Saksa okupatsioon. – Akadeemia 2013, nr. 5, lk. 892–921.

⁵⁰ T. Noormets. Suvesõja uurimisest ja allikatest, lk. 83, 84.

Partisani tegevuse ülevaade
veevälise taotluse "metsavendade" üksteisest sõjaväelastele kuni 01. jaanuarini 1942 - üksteise kohta, kronoloogilises järjekorras.

Nr	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	kuu	
22.06.41	Oru metsavendade	Oru metsavendade (Oru) grupp	Ago Talar	2	40	1941	iseisolevalt	1	2	-	1	-	3	-	Teostati üksteise järgestatud põlvkondade vahel. Teostati sõjaväelastele metsavendadele, millest teostati üksteise järgestatud põlvkondade vahel. Teostati üksteise järgestatud põlvkondade vahel.				
10.07.41	Metsavendade	grupp "Metsavendade"	Mina Jõe	20	20	10.07.41	iseisolevalt	-	-	-	-	-	-	14	14	14	14	14	14
10.07.41	Metsavendade	"Pärila" metsavendade	Eduard Kõlv, Erich Mikkelsen	8	17	18.06.41	iseisolevalt	1	-	-	-	3	-	2	2	2	2	2	2
21.07.41	Metsavendade	E. Nõmme metsavendade	Aamus Ambros	12	55	20.06.41	iseisolevalt	-	-	-	-	-	5	1	1	1	1	1	1
23.07.41	Metsavendade	Riguldi metsavendade	Ivar Stah	8	17	17.07.41	iseisolevalt	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1
28.07.41	Metsavendade	Kaalia metsavendade	Gustav Lepp	40-45	45	juulikuus	iseisolevalt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23.07.41	Metsavendade	Vilvere metsavendade	Johannes Kõrve	15	15	juulikuus	iseisolevalt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.06.41	Metsavendade	Urovere metsavendade	A. Harde	50	20	iseisolevalt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26.06.41	Metsavendade	Kõllaste metsavendade	J. Harjo, J. Lang	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
04.07.41	Metsavendade	Vilvere metsavendade	P. Leik	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19.07.41	Metsavendade	Martna metsavendade	Trovere, Kõrve	12	40	19.07.41	-	1	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-

Tabel Läänemaa metsavendade tegevusest 1941. aasta sõjasuvel. RA.ERA.R-358.1.3, 12

1942. aasta suvel esitatud malevate aruanded olid pigem jooksev aruandlus Omakaitse organisatsiooni kujunemisest, kuhu näitlikustamiseks oli lisatud kirjeldusi metsavendade tegevusest selle rõhuasetusega, et metsavendlus ja hilisem Omakaitse organisatsioon on oma olemuselt üks ja sama. Kuigi ajalooülevaated tõmbavad pildi tunduvalt laiemaks, viies sündmused 1940. aasta suvesse, jäävad need ikkagi organisatsiooni tegevusaruanneteks. Ning selle organisatsiooni eelkäijaks oli Eesti Vabariigi Kaitseliit.

Selle üle, kas Kaitseliit – metsavennad – Omakaitse olid ikkagi ühe organisatsiooni eri arenguetapid, võib vaielda, kuid igal juhul võib käsitledavatest dokumentidest nii välja lugeda. Kõik kolm olid omavahel tihedalt seotud. Ja see annab tehtud tööle ka väga selgepiirilise jaotuse malevate järgi ja selge suuniluse, et esimest nõukogude aastat 1940/41, Suvesõda ja Omakaitse kujunemislugu tuleb käsitleda ühtse tervikuna.

Siinkohal võiks ju küsida: miks seda järjepidevust sedamoodi rõhutati? Ühelt poolt mõistagi tehti seda traditsioonide pärast, kuid tundub, et see on katse näidata metsavendi ja omakaitsemehi „Eesti Vabariigi sõduritena“, mida ei saanud Saksa okupatsiooni tingimustes otsesõnu välja öelda.⁵¹

Seega kajastavad aruanded rõhutatult maakonna (maleva) piirides toimunud sündmusi ja sõltuvalt aruandest kohati väga üksikasjalikult ka valdades ja küldes toimunut. See, mis toimus naabermaakonnas (või ka naabervallas) ja Eestis laiemalt, oli teisejärguline. Üldisem sõjategevus on küll taustaks, kuid maakonniti (ja maakondi poolitavalt) olid sündmused kohati mitu kuud nihkes. Nii pole Omakaitse materjalide puhul tegemist lõpuni korrastatud materjaliga ja nende kokkusulatamine ühtseks tervikuks on üsna lootusetu ülesanne. Seda saab teha ainult siis, kui metsavendlust ja Omakaitse formeerimist kajastada seotuna üldisema

⁵¹ Võimalik, et olid ka teatud õiguslikud kaalutlused, et nii metsavennad kui omakaitsemehed vastaksid Haagi 1907. aasta maasõja õiguste ja tavade konventsiooni ette nähtud võitleja staatusele. See jääb siiski spekulatsiooniks.

sõjategevusega ning jaotus teha rinde liikumise, mitte maakondade järgi. Sellisel juhul võib küll tekkida olukord, kus tagantjärele selgub, et puhtsõjalisest seisukohast on Eestis tekkinud vastupanuliikumist mõnevõrra ületähtsustatud. Näiteks kui käsitleda 1941. aasta sõjasuve lahinguid Eestis sõjalisest vaatenurgast vastaspoolte armee, korpuse ja diviiside tasandil, siis on väga keeruline metsavendi, aga ka nende vastu võidelnud NKVD formeeringuid juba nende suuruse ja sõjaliste võimete poolest kuidagi üldpilti mahutada. Kuigi Omakaitse dokumendid üritavad rõhutada just metsavendade ja Omakaitse relvastatud jõudu, oli metsavendade roll sõjalisest seisukohast tähtis pigem Punaarmee tagala desorganiseerimisel ja Omakaitse kohaliku võimu sisseadmises ning korra hoidmisel Saksa vägede lähitagalas. Küll muutus hiljem metsavendade olemasolu propagandistlikult väärtuslikuks. „Teine Vabadussõda“ oli küll fiktsioon, kuid see ei tähendanud, et seda sümbolit ei saanud kasutada eri vajadusteks.

Eesti Omakaitse oli abipoliitiline sisekaitseorganisatsioon ja ning nõuda sellelt objektiivset ajalookirjutust ongi palju tahetud. Ega ilmselt tahetudki. Seda enam, et rahvusteadused oli hoopis paralleelselt tegutseva EOV propagandaaparaadi tööloik. Kuigi malevates tegeldi ajaloopärandi kogumisega ka iseseisvalt, siis käsitledavad aruanded ja ajalooülevaated olid koostatud EOV tellimisel. Et materjali koguti sellisel meetodil, on loogiline, sest Omakaitse võrgustikku kasutades oli see kõige lihtsam – väga paljud liikmed olid otsesed 1941. aasta sõjasuve tunnistajad ja kellelt siis ikka paremat informatsiooni võis saada; seda toetasid ka (pool)sõjaväelised alluvusvahekorrad. Pole teada, kas kokkukirjutatud plaaniti eraldi publitseerida – ilmselt mitte –, kuid kindlasti leidis kogutud materjal kasutust 1943. aastal ilmunud kaheköitelises koguteoses „Eesti rahva kannatuste aasta“. Teost analüüsid võib nentida, et kirjutajad ei pidanud oma südametunnistusega väga vastuollu minema, sest puhtakujulist Saksamaad ülistavat propagandat ei olnud nõutud. Vastupidi, juhendmaterjalides torkab silma Saksa okupatsioonivõimude kõrvalise rolli rõhutamine, hoolimata sellest, et oli teada, et vähemalt Omakaitse perioodil käis kõik juba Saksa sõjaväevõimude taktikepi all.

Aga eesmärgiks polnudki üldisem käsitlus 1941. aasta sõjasuvest, vaid – nagu ka Omakaitse aruannete juhendmaterjalidest võib lugeda – „eesti rahva õuduste aasta“ ja võitlus bolševismi ikkest vabanemise nimel, kus sakslased olid küll „vabastajad“, kuid siiski kõrvaltegelased. Allikakriitika seisukohalt ei pretendeeri need dokumendid ajalootõe esitajaks ega suuremale üldistusele, vaid kajastavad sündmusi väga selgelt ühe poole arusaamadele ja peaaegjalikult mälestustele tuginedes. Võrdlus samal ajal Nõukogude tagalas kogutud Nõukogude aktiivi mälestuste ja tunnistustega näitab, et asju mäletatakse kohati väga erinevalt ja seda sugugi mitte alati maailmavaatelite arusaamade vastandlikkuse tõttu. Seega, isegi kui võrdlusmaterjal on olemas, pole tegelikult juhtunud tagantjärele võimalik enam kindlaks teha ja väidetut kontrollida. Saab ainult subjektiivselt hinnata ja tõdeda, et sel kuupäeval midagi sellist toimus. Kumbagi poolt ei saa süüdistada otseses vassimises, sest ilmselt nii see sündmus müllu talletus, segatuna veel arusaamast omaenda tegevuse ja vastase olemuse kohta. Kohati tunduvad sovetliku aktiivi liikmete antud tunnistused isegi usutavamad. Seda põhjusel, et need on seotud konkreetse isikuga, kes allkirjaga pidi oma sõnade eest vastutama. Mõistagi tuleb hinnata, kas ta nägi seda sündmust ise või rääkis edasi kellegi teise nähtut-kuuldut.

Ka ainus teadaolev Omakaitse kokkuvõtte toimetamisversioon, kus sündmuste keskpunktis olnud major Friedrich Kurg kritiseerib teravalt ajalookokkuvõtet, toob välja suulise pärimuse igipõlise häda: ühte ja sama sündmust mäletatakse erinevalt. Samuti võetakse isiklikult, kui keegi väidetavalt üritab end võõraste sulgedega ehtida. Nii võib eeldada, et lõpptekst on täienenud arvukate liialduste, ebatäpsuste ja halvemal juhul ka väljamõeldistega.

Kokkuvõtvalt võibki tõdeda, et Omakaitse aruannetes, vähemalt 1941. aasta Suvesõja osas, tuleb suhtuda täpselt nii, nagu on suulise pärimuse puhul heaks tavaks – keskmiselt tunduvalt allikakriitilisemalt.